

* * *

Martin Jemelka, Ondřej Ševeček, *Tovární město Baťova koncernu. Evropská kapitola globální expanze*, Academia, Praha 2016, ss. 910

Obszerna monografia autorstwa Martina Jemelki i Ondřeja Ševečka poświęcona jest jednemu z najciekawszych fenomenów historii gospodarczej Europy Środkowej, jaki stanowiła ekspansja czeskosłowackiego koncernu Baťa, prowadzona poprzez tworzenie tzw. miast przyfabrycznych (*company towns*). Problematykę tę podejmowano wcześniej jedynie w sposób wybiórczy: bądź to zawężano ją do przypadku Zlína, będącego pierwowzorem kolejnych inwestycji oraz centralnym ośrodkiem firmy, bądź też rozpatrywano ją przede wszystkim z punktu widzenia dziejów architektury i urbanistyki. Systematyczne badania tytułowego fenomenu, uwzględniające również jego wymiar ekonomiczny, socjoprzestrzenny i społeczny, zapoczątkowali przed kilku laty dopiero autorzy recenzowanej pracy, analizując przypadki wszystkich utworzonych przez firmę miast przyfabrycznych na naszym kontynencie.

Tak szeroko zakrojony temat wymagał dużej sprawności w konceptualizacji złożonych zjawisk gospodarczych i społecznych oraz umiejętności analizy różnorodnych źródeł historycznych. Dodać należy, że ze względu na przyjęte przez autorów ramy czasowe praca obejmuje co najmniej trzy subepoki XX w. — lata trzydzieste, okres II wojny światowej oraz czasy powojenne, z których każda, przynajmniej w Europie Środkowej, charakteryzowała się odmiennymi realiami ekonomiczno-politycznymi, mającymi zasadnicze znaczenie dla zrozumienia funkcjonowania i interpretacji problematyki miast przyfabrycznych.

Struktura narracji, którą przyjęli Jemelka i Ševeček, ma charakter problemowy: po przedstawieniu we wstępie Zlína jako modelu dla innych miast przyfabrycznych tworzonych później przez koncern Baťa, kolejno omówione zostały poszczególne z nich. Dziesięć miast (wliczając Zlín) zlokalizowanych zostało na terytorium Czechosłowacji, osiem pozostałych to inwestycje usytuowane w innych krajach europejskich (po jednym w Jugosławii, Niemczech, Polsce, Szwajcarii, Francji, Wielkiej Brytanii, Holandii i na Węgrzech). W obrębie każdego z tak wyznaczonych rozdziałów opisane zostały geneza zakładu i charakter prowadzonej w nim produkcji, najważniejsze założenia urbanistyczno-architektoniczne powstającego obok miasta przyfabrycznego i ich praktyczna realizacja, a także stosunki społeczne, będące efektem lokacji. Ze względu na fakt, iż poszczególne miasta koncernu powstawały i rozwijały się w różnych latach, kolejne rozdziały tworzą *de facto* względnie pełny chronologicznie obraz tego rodzaju strategii inwestycyjnej koncernu Baťa w ćwierćwieczu 1930–1955.

Powyższy układ ma swoje niekwestionowane zalety, ale także pewne ograniczenia. Do pierwszych zaliczyć należy przede wszystkim spójność i klarowność wykładu, wynikające z wyodrębnienia precyzyjnie zdefiniowanych, geograficznie i heurystycznie zamkniętych całości, jakimi są dzieje poszczególnych miast przyfabrycznych. Wśród drugich wymienić można nieuchronne powtarzanie się niektórych zagadnień oraz niemożność szerszego przedstawienia wątków, które być może zyskałyby w bardziej syntetycznym ujęciu. Dotyczy to zwłaszcza społecznych aspektów funkcjonowania osiedli zakładanych przez koncern; w ich

przypadku uogólniony obraz zjawiska, opracowany na podstawie materiałów pochodzących ze wszystkich ośmiu lokacji, mógłby wnieść do monografii pewną wartość dodaną.

Podstawę źródłową pracy stanowią przede wszystkim źródła archiwalne. Kwerendę, którą przeprowadzili autorzy, trudno określić inaczej niż jako imponującą. Objęła ona praktycznie całość zachowanej dokumentacji koncernu Baťa, przechowywanej w Państwowym Archiwum Powiatowym w Zlinie, a także materiały na temat poszczególnych zakładów i miast przyfabrycznych znajdujące się w wielu innych archiwach Czech, Słowacji oraz wszystkich państw europejskich, w których znajdowały się filie firmy. O skali przeprowadzonych badań świadczyć może fakt, że w ramach przygotowań do napisania rozprawy autorzy zgromadzili i zdigitalizowali ok. 40 tys. dokumentów. W pracy wykorzystano również liczne publikacje z epoki, a także szereg periodyków, w tym stosunkowo trudno dostępną prasę zakładową i specjalistyczne tytuły branżowe. Nie ulega wątpliwości, że tak szeroko zakrojona kwerenda archiwalna pozwoliła dotrzeć do wszystkich istotnych dokumentów i publikacji na temat miast przyfabrycznych Baťa.

Oprócz szerokiej podstawy źródłowej recenzowana rozprawa ma szereg walorów merytorycznych. Najistotniejszą z nich jest jej pionierski charakter. Jak już zostało powiedziane, stanowi ona pierwszą kompleksową monografię wszystkich miast przyfabrycznych Baťa, która z całą pewnością stanie się obowiązkową lekturą dla wszystkich badaczy dziejów koncernu, a także historyków gospodarki, urbanistyki, architektury i polityki społecznej lat 1930–1955. Monografia wyróżnia się przy tym niezwykle solidnym warsztatem metodologicznym. Wykorzystując obszernie dorobek historiografii niemieckiej i anglosaskiej, jej autorzy interpretują fenomen miast przyfabrycznych jako element ogólnoświatowego trendu modernizacji i rozwoju produkcji poprzez celowe stymulowanie popytu (fordyzm), a w wymiarze *stricte* ekonomicznym jako tzw. integrację wertykalną działalności koncernu, będącą odpowiedzią na narastający w latach trzydziestych XX w. protekcyjizm państwowy i związane z tym zamykanie się rynków zbytu. Praca przekonująco wykazuje, że działalność lokacyjna Baťa, niezależnie od swego manifestacyjnego progresywizmu, daleka była od idealizmu i dobroczynności. Budując nowoczesne zakłady pracy i niezwykle komfortowe jak na ówczesne czasy osiedla, inwestując w oświatę, media, programy pomocowe i infrastrukturę sportową, koncern skrupulatnie pilnował rachunku zysku i strat, natomiast odwrotną stroną wysokich standardów pracy i prospołecznej polityki były paternalizm, ścisła kontrola, dyscyplina, indoktrynacja i graniczący z wyzyskiem zracjonalizowany model zarządzania zasobami ludzkimi (eksploatacja najmłodszych roczników zatrudnionych, w tym zwłaszcza kobiet). Jak zauważają autorzy, także warunki życia w miastach przyfabrycznych dalekie były niekiedy w praktyce od głoszonych publicznie ideałów.

Inna z kluczowych konkluzji, do których dochodzą Jemelka i Ševeček, dotyczy elastyczności reagowania przez koncern Baťa na zmieniające się warunki polityczne. W Czechosłowacji, począwszy od lat I wojny światowej, a skończywszy na czasach stalinizmu (a więc, paradoksalnie, nawet po nacjonalizacji tamtejszych komponentów firmy w 1945 r.), jej management potrafił niezwykle pragmatycznie dostosowywać się do zmieniających się okoliczności, sprawnie wykorzystując pojawiające się możliwości rozwoju, czy chodziło o protekcję polityczną w latach 1918–1938, czy też zatrudnianie żydowskich przymusowych robotników w okresie istnienia Protektoratu Czech i Moraw. Z podobną łatwością filie koncernu położone w państwach zachodnich funkcjonowały po II wojnie światowej

w warunkach gospodarki wolnorynkowej. Można powiedzieć, że stworzony przez Tomáša Bařę koncern żył własnym życiem, choć zmieniały się systemy polityczne i społeczno-gospodarcze, a także formy własności. Stanowi to z pewnością ważny przyczynek do dziejów gospodarki globalnej, mówi to także wiele o potędze zlińskiego przedsiębiorstwa, niemającej ani wówczas, ani nawet dzisiaj odpowiednika w naszej części Europy.

Piotr Maciejewski
Uniwersytet Warszawski
Wydział Historyczny
ORCID: 0000-0001-9672-2283

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

- BARON 2003 = David Baron, *The Beast in the Garden*, New York 2003
- BERGLAND 2008 = Renee L. Bergland, *Maria Mitchell and the Sexing of Science: An Astronomer Among the American Romantics*, Boston 2008
- FELDMAN 1947 = Józef Feldman, *Bismarck a Polska*, Warszawa 1947 (1966, 1980)
- GRYSIŃSKA-JARMUŁA 2011 = Katarzyna Grysińska-Jarmuła, *Hrabia Bogdan Hutten-Czapski (1851–1937). Żołnierz, polityk i dyplomata*, Toruń–Łysomice 2011
- KUFEL 2010 = Robert Kufel, *Edward Likowski (1836–1915). Sufragan poznański, metropolita gnieźnieński i poznański*, Zielona Góra 2010
- PAŁAT 2011 = Zenon Pałat, *Architektura a polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań 2011
- PEST 2004 = Czesław Pest, *Kardynał Edmund Dalbor (1869–1926), pierwszy prymas Polski Odrodzonej*, Poznań 2004
- SOBEL 2016 = Dava Sobel, *The Glass Universe. How the Ladies of Harvard Observatory Tooke the Measure of the Stars*, New York 2016
- ŚMIGIEL 1993 = Kazimierz Śmigiel, *Florian Stablewski — arcybiskup gnieźnieński i poznański (1841–1906)*, Gniezno 1993
- TRZECIAKOWSKI 1960 = Lech Trzeciakowski, *Polityka polskich klas posiadających w Wielkopolsce w erze Capriviego 1890–1894*, Poznań 1960